

Jonathan KENNEDY

PATOGENEZA

○ istorie a lumii
în opt epidemii

Traducere din limba engleză
de Fabiana Florescu

POLIROM
2025

Cuprins

Introducere. Epidemii primordiale	9
1. Epidemii paleolitice	23
2. Epidemii neolitice	43
3. Epidemii antice	65
4. Epidemii medievale	93
5. Epidemii coloniale	123
6. Epidemii revoluționare	155
7. Epidemii industriale	181
8. Epidemiile sărăciei	207
Concluzie. Epidemiile viitorului	231
<i>Note</i>	237
<i>Mulțumiri</i>	279
<i>Creditele ilustrațiilor</i>	281
<i>Index</i>	283

Cinci sute de ani de robie

În ziua de Crăciun a anului 1492, unul dintre cele trei vase din prima călătorie transatlantică a lui Cristofor Columb a eșuat pe coasta nordică a ceea ce avea să se numească Hispaniola, insula muntoasă din Caraibe împărțită acum între Haiti și Republica Dominicană. Pământul era incredibil de fertil, iar insula era locuită de o populație indigenă – taíno – pe care Columb a descris-o ca fiind „afectuoasă și lipsită de răutate”. Fiindcă cele două vase rămase erau prea mici pentru a transporta echipajul vasului eșuat, treizeci și nouă de oameni au fost lăsați acolo pentru a construi o așezare fortificată, La Navidad. În timp ce restul grupului s-a întors în Spania pentru a anunța „descoperirea”, cei rămași au primit provizii, arme și instrucțiuni pentru a căuta aur. Asemenea conchistadorilor lui Herzog, spaniolii care au descoperit Americile erau mânați de dorința de a deveni extrem de bogați*.

Când s-a întors în Hispaniola cu șaptesprezece vase, după mai puțin de un an, Columb a găsit La Navidad arsă din temelii și cadavrele conchistadorilor putrezind pe câmpurile din apropiere. Taíno îi atacaseră pe spanioli după ce se săturaseră de lăcomia lor în ceea ce privește femeile și aurul. Numărul copleșitor al acestora și mai buna cunoaștere a mediului local au învins orice avantaj tehnologic pe care l-ar fi putut oferi armele și oțelul invadatorilor. Dar aceasta avea să fie o victorie rară pentru indigenii din Lumea Nouă.

Nu știm exact câți oameni locuiau în Hispaniola când au sosit spaniolii. Columb pretindea că „milioane și milioane”, deși cercetătorii de azi consideră că ar fi mai realist să vorbim despre câteva sute de mii¹⁰. Populația indigenă juca un rol fundamental în planurile conchistadorilor: localnicii urmau să extragă aurul, să lucreze pe plantații și să fie vânduți ca sclavi în Europa – sau, ca să folosim cuvintele lui Columb, „atâția sclavi cât au ordonat Majestățile Lor să fie făcuți din rândul celor care se închină la idoli”¹¹. În patrie, se discuta dacă era sau nu era corect ca indigenii din America să fie înrobiți înainte să fi învățat despre credința creștină. În orice caz, aceste planuri au eșuat pentru că foarte mulți indigeni au murit în deceniile de după 1492. În urma recensământului din 1514, s-a constatat

* Columb explică foarte bine fascinația pe care o exercita aurul asupra lui și colegilor săi: „Oricine îl are poate face ce vrea în lume. Cu el poate să ducă suflete în Paradis”.

că din populația taíno mai rămăseseră doar 26.000 de persoane, iar la mijlocul secolului al XVI-lea aceasta dispăruse aproape cu totul¹².

Scăderea populației autohtone a fost, în parte, rezultatul brutalității excesive a conchistadorilor. Bartolomé de las Casas, un proprietar de pământ și de sclavi devenit călugăr dominican, a petrecut cinci decenii în America înainte de a publica *Brevísima relación de la destrucción de las Indias* (*Scurtă relatare a distrugerii Indiilor*) în 1552. În această carte, el arată că populația taíno a fost supusă în mod obișnuit unor cruzimi „cărora nicio cronică nu le-ar putea acorda vreodată atenția cuvenită”. Au fost puși câinii pe ei, li s-au scos mațele cu săbiile și au fost arși de vii în clădiri încuiate. Agenții patogeni din Lumea Veche au făcut însă mult mai multe ravagii în rândul populației indigene decât animalele, armele și chibriturile spaniolilor.

După ce europenii au început să se stabilească în Caraibe, n-a mai fost decât o chestiune de timp până când virusurile și bacteriile care apăruseră în Lumea Veche după Revoluția Neolitică au făcut saltul peste Atlantic. Populația taíno nu fusese niciodată expusă la acești agenți patogeni și, prin urmare, nu dezvoltase rezistență. Ea a fost distrusă de valuri de boli necunoscute până atunci¹³. Mai întâi au apărut maladii precum răcelile obișnuite și afecțiunile stomacale de natură infecțioasă care aveau simptome relativ ușoare pentru europeni, dar erau devastatoare pentru locuitorii indigeni ai Hispaniolei ce erau lipsiți de apărare din punct de vedere imunologic. Apoi a lovit variola în 1518, ucigând între o treime și jumătate din populație. În următorii ani au apărut o mulțime de alte boli infecțioase. Aceste epidemii devastatoare au făcut posibilă cucerirea Lumii Noi. Povestea bolilor, morții și a cuceririi s-a repetat de mai multe ori în următoarele două secole, mai întâi în Caraibe, apoi în America continentală, apoi în insulele Pacificului și la Antipozi. Cum spunea succint Charles Darwin, „pe unde calcă europeanul, moartea pare să-l urmărească pe aborigen”.

Fără ajutorul agenților patogeni din Lumea Veche, primele eforturi de colonizare a continentului american au dat greș. În 1517, Francisco Hernández de Córdoba a condus o expediție care a debarcat în peninsula Yucatan, de unde a fost alungată de două ori de o ploaie de săgeți și pietre care a ucis peste jumătate din grup, inclusiv pe Córdoba însuși¹⁴. În timpul uneia dintre debarcări, doi spanioli au furat dintr-un templu mai multe obiecte din aur. Când vestea despre acest lucru a ajuns în Cuba, a stârnit interesul mai multor conchistadori. De aceea Cortés a fost atât de dornic să pornească spre America Centrală; dar chiar și primele lui acțiuni s-au încheiat cu un eșec.

Spaniolii au intrat în Tenochtitlan în noiembrie 1519, la aproximativ șase luni după ce au pus pentru prima dată piciorul pe continent, nu din poziția de cuceritori, ci ca oaspeți ai lui Montezuma. Istoricii nu sunt siguri dacă Cortés l-a luat prizonier pe împăratul aztec sau invers, dar abia după ce spaniolii au stat în oraș șapte luni a izbucnit un conflict deschis între cele două părți. Montezuma a fost ucis în violențele care au urmat. Cronicarii locali susțin că a fost înjunghiat de conchistadori; spaniolii spun că a fost ucis cu pietre de propriul popor. Încercuită și mult inferioară numeric, armata lui Cortés a fost forțată să fugă din orașul insular. Spaniolii au plecat pe 30 iunie 1520, plănuiind să o ia pe unul dintre drumurile de legătură cu țărmul. Dar băștinașii i-au văzut și au atacat din toate direcțiile. Lupta a fost cumplită. În total, două treimi dintre invadatorii spanioli au murit în ceea ce s-a numit ulterior *La Noche Triste* (Noaptea Tristă)¹⁵. Martorii oculari îi descriu pe spanioli înecându-se în apă, împovărați de comorile furate pe care le topiseră în lingouri de aur. Această poveste ar fi putut părea mai degrabă o alegorie herzogiană a lăcomiei nebunești a conchistadorilor dacă în 1981 nu ar fi fost dezgropat un lingou de două kilograme în timpul lucrărilor de construcție efectuate în centrul orașului Mexico City, de-a lungul drumului pe care voiau să fugă spaniolii, testele arătând că a fost fabricat în 1519 sau 1520.

Nu este deloc surprinzător faptul că oamenii lui Cortés au fost învinși atât de categoric de azteci. Au avut de înfruntat o forță mult mai numeroasă, care lupta pentru a-și apăra capitala. Cu adevărat remarcabil este faptul că, după numai un an, conchistadorii au reușit să distrugă Tenochtitlan și au fondat colonia Noua Spanie pe ruinele Imperiului Aztec. Cum putem explica o asemenea răsturnare de situație?

În primăvara anului 1520, un grup de 1.000 de spanioli a sosit pe continent din Cuba. Se pare că au fost trimiși pentru a opri misiunea neautorizată a lui Cortés, dar mulți membri ai grupului au decis să i se alăture. Trădătorii au intrat în Tenochtitlan cu puțin timp înainte de *La Noche Triste* și unul dintre ei pare să fi avut virusul variolei. Astfel, imediat după ce conchistadorii au fost învinși, virusul s-a răspândit în oraș. Printre victimele făcute de ceea ce populația locală numea *huey ahvizotl* (marea spuzeală) s-a numărat și noul împărat Cuitláhuac, care condusese lupta împotriva conchistadorilor după moartea predecesorului său. Variola s-a răspândit în America Centrală, ucigând între o treime și jumătate din populație în decurs de câteva luni¹⁶. Un călugăr franciscan care îl însoțea pe Cortés spune că localnicii „mureau pe capete, ca ploșnițele”¹⁷. Spaniolii, desigur, nu au fost afectați. Tocmai când Cortés ajunsese într-o stare

jalnică, forța lui expediționară fiind învinsă și alungată din capitală, agenții patogeni din Lumea Veche i-au oferit o șansă de salvare. Răsturnarea de situație a fost atât de bruscă și de profundă, încât spaniolii au crezut că era vorba despre o intervenție divină. Un alt adept al său, Francisco de Aguilar, spunea că, „atunci când creștinii au fost istoviți de război, Dumnezeu a socotit că trebuie să le trimită variola indienilor, și a fost mare molimă în oraș”¹⁸.

Nu putem sublinia îndeajuns rolul pe care bolile infecțioase l-au jucat în crearea și consolidarea Noii Spanii¹⁹. La mai puțin de un an de la înfrângere, spaniolii au asediat Tenochtitlan. A fost nevoie de șaptezeci și cinci de zile ca să cadă capitala Imperiului Aztec. Asediatorii au distrus părți întregi ale orașului și au măcelărit zeci de mii de locuitori, inclusiv cea mai mare parte a nobilimii. Din motive evidente, relatările lui Cortés și ale colegilor săi subliniază rolul jucat de spanioli în victorie. În realitate, conchistadorii au luptat alături de mai multe state tributare rebele, care alcătuiau aproximativ 99,5% din forțele desfășurate împotriva aztecilor²⁰. Acești aliați au fost însă loviți și ei, în cele din urmă, de epidemia de variolă. Conchistadorii nu au pățit nimic. În timp ce lumea se prăbușea pentru indigenii din America Centrală, conchistadorii puteau să privească la ororile care se petreceau și apoi să adune ceea ce mai rămânea.

Variola a fost doar începutul. În următoarele decenii, populația indigenă din Mezoamerica a fost afectată în mai multe rânduri de epidemii mortale. Rujeola a ajuns în regiune la începutul anilor 1530. O boală pe care populația aztecă a numit-o *cocoliztli* (de la cuvântul din limba nahuatl care înseamnă „molimă”) a ucis până la 80% din totalul locuitorilor din regiune în 1545, devenind astfel cea mai mortală epidemie înregistrată în istorie²¹. Ea a reapărut între 1576 și 1578. Călugărul franciscan Juan de Torquemada arăta că, „în orașe și în târgurile mari, au fost săpate șanțuri imense, iar de dimineața până seara preoții nu făceau altceva decât să transporte cadavrele și să le arunce în șanțuri”. Jumătate din populația rămasă a murit²². Analiza recentă a ADN-ului bacteriilor găsite în dinții a douăzeci și nouă de victime răpuse de *cocoliztli*, îngropate, la mijlocul secolului al XVI-lea, într-un cimitir din sudul Mexicului de astăzi, indică faptul că a fost vorba despre o infecție similară cu salmonela²³. Prima epidemie de gripă înregistrată în istorie a avut loc în 1558, ucigând o treime din populație²⁴. Recoltele au putrezit pe câmp fiindcă nu era nimeni care să le strângă, așa încât mulți indigeni care nu fuseseră uciși de bolile infecțioase au murit de foame. Supraviețuitorii subnutriți erau sensibili la orice agent patogen care urma să vină din Spania. Amploarea

pierderilor totale este greu de imaginat: populația indigenă din Mezoamerica era de aproximativ 20 de milioane de locuitori la sosirea lui Cortés, dar după un secol a scăzut la 1,5 milioane²⁵.

Variola este, cum spune Alfred Crosby, „o boală cu ciubote de șapte leghe”. Când acest flagel înspăimântător lovește pentru prima dată, mulți oameni aparent sănătoși fug de frică. Dar pentru că boala are o perioadă de incubatie de până la două săptămâni, fugarii duc adeseori virusul cu ei. În acest fel, variola le-a luat-o înainte spaniolilor. Prima epidemie a lovit Imperiul Incas în 1524, aruncând în haos cea mai mare și mai complexă societate din America. Virusul a ucis 30-50% din populație, inclusiv pe împăratul Huayna Capac, pe moștenitorul său desemnat și cea mai mare parte a curții imperiale²⁶. Acest lucru a provocat un război de succesiune între alți doi fii ai lui Huayna Capac, în care ocupantul de atunci al tronului, Huáscar, a fost învins de fratele său vitreg, Atahualpa, chiar înainte de sosirea spaniolilor. În trecut, Pizarro făcuse două încercări să pună stăpânire pe această amplă și complexă societate, dar numai după ce variola a slăbit-o și a divizat-o a reușit să cucerească Imperiul Incas cu 100 de soldați pedestri și câteva zeci de cavaleriști. Ca și în Noua Spanie, populația indigenă a fost lovită, în secolul următor, de valuri succesive de boli infecțioase, ceea ce i-a slăbit și mai mult capacitatea și hotărârea de a se împotrivi imperialismului spaniol²⁷.

În toată America, bolile infecțioase aduse din Europa au contribuit la scăderea cu 90% a populației, de la aproximativ 60,5 milioane de oameni în 1500 la 6 milioane de oameni după un secol. Populația globală a scăzut cu 10%. Declinul agriculturii prin tăiere și ardere și reîmpădurirea a zeci de milioane de hectare de teren cultivat au dus la reducerea cantității de dioxid de carbon din atmosferă, care este vizibilă în carotele de gheață prelevate de oamenii de știință din Antarctica. Colapsul demografic a făcut să scadă temperatura aerului de la suprafața globului cu 0,15 grade Celsius, contribuind la instalarea Miciei Ere Glaciare de la începutul anilor 1600²⁸.

Dar de ce agenții patogeni din America nu au avut un efect la fel de dezastruos asupra invadatorilor europeni? La urma urmei, aztecii și incașii au trăit în imperii întinse, urbanizate, cu numeroase căi de comunicație, care trecuseră prin Revoluția Neolitică cu peste 4.000 de ani în urmă²⁹. Și totuși, există dovezi că o singură boală infecțioasă a fost transmisă de la amerindieni la europeni: sifilisul. Misterioasele ei origini sunt evidente în diferitele denumiri pe care le-a căpătat pe măsură ce s-a răspândit în Lumea Veche la sfârșitul secolului al XV-lea și începutul secolului al XVI-lea³⁰.

Englezii i-au zis variola franceză; francezii, *morbus germanicus*. Iar la Florența i se zicea boala napolitană. William Blake se referă la sifilis ca la ciumă: „blestemul tinerei prostituate” care „cu molime năpăstuiește dricul căsniciei”. Sifilisul le-a provocat cu siguranță multă suferință, iritare și jenă europenilor, dar în ceea ce privește moartea și distrugerea, impactul lui nu poate fi comparat cu cel produs în America de agenții patogeni din Lumea Veche*.

Cum se explică fluxul aproape unilateral de agenți patogeni din Europa către America, în ciuda densității relativ ridicate a populației din Mexic și Peru? Bolile infecțioase care au ajuns să-i afecteze pe oameni după Revoluția Neolitică au apărut inițial la turmele de animale domestice. Erau multe astfel de animale în Eurasia, inclusiv porci, oi, vaci, capre și cai³¹. Cobaii, curcanii, rațele leșești, alpaca, lamele și câinii au fost domesticiți în diferite părți ale Americii. Dintre aceste animale însă, singurele care trăiau în turmă și care se găseau exclusiv în America de Sud erau alpaca și lamele. Spre deosebire de strămoșii animalelor de fermă eurasiatice, alpaca și lamele nu trăiseră în turme mari înainte de domesticire, ceea ce limita posibilitatea ca bolile să apară și să devină endemice³². Prin urmare, Revoluția Neolitică din America nu pare să fi fost însoțită de o revoluție epidemiologică devastatoare.

Faptul că bolile cauzate de agenții patogeni din Lumea Veche i-au ucis aproape exclusiv pe indigeni a fost interpretat de ambele părți ca un semn clar că Dumnezeu sau zeii îi sprijineau pe invadatorii spanioli. Asta le-a întărit conchistadorilor credința în justetea misiunii lor sângeroase, de jaf. În schimb, aztecii și incașii au fost dezorientați și sperați. Cronicarii spanioli vorbesc despre indigeni care se sinucid, care își abandonează nou-născuții și care îiucid pe șamani „pentru a vedea dacă boala va înceta astfel”³³. Amerindienii erau gata să se convertescă la ceea ce, ținând seama de dovezile pe care le aveau, părea a fi o religie mult superioară. Ei au adoptat catolicismul cu o fervoare care este încă foarte evidentă: astăzi, 40% dintre catolici trăiesc în America Latină³⁴. Cultura spaniolă nu a fost însă adoptată

* Deși, în mod indirect, e posibil să fi avut un impact de durată asupra geopoliticii europene. Unii istorici cred că Ivan cel Groaznic s-ar fi comportat într-un mod de îngrozitor – ucigându-și fiul și nepotul nenăscut într-un acces de furie – din cauza sifilisului terțiar. Aceste crime au schimbat cursul istoriei: Fiodor „Clopotarul”, incapabilul fiu mai mic al acestuia, i-a succedat în cele din urmă la tron, inaugurând o perioadă de criză politică încheiată în 1613 cu ascensiunea la putere a Romanovilor, care au condus Rusia în următoarele trei secole.